

altra. I no voldria deixar d'assenyalar, tot i que això ja constitueix una altre tema, que segurament les edicions d'aquest tipus de manuscrit tindrien un marc molt més entenedor si es fessin, no tant en paper, que també seria possible, però també molt car, sinó digitalment, ja que d'aquesta manera es podrien representar perfectament les diferències de colors a què ens acabem de referir.

Pel que fa a l'estudi del manuscrit, el rigor de l'editora fa que s'hagi atrevit a identificar un nombre notable de mans, entre catorze i disset, tot i reconèixer que de vegades la diferència entre mans és molt minsa i problemàtica; d'altra banda, també cal agrair-li que reculli en un apartat propi (X) aquelles anotacions corresponents a mans que no s'han pogut individualitzar o reduir a alguna altra de les mans ja caracteritzades. Així mateix, és també lloable i reeixit l'esforç de l'editora per desenvolupar les moltes i complicades abreviatures que conté el text, cosa que el fa, òbviament, molt més comprensible.

Vull deixar de manifest que la reproducció fotogràfica d'unes pàgines del manuscrit és d'una gran utilitat per copsar la tasca que s'ha fet, i també a l'hora d'entendre com funcionen aquests calendaris eclesiàstics; com també és de destacar l'índex onomàstic que inclou l'edició, un complement sempre molt valorat pels historiadors. I, per acabar, voldria posar en relleu que aquesta edició i el corresponent estudi tenen com a valor afegit el de poder-se fer servir com un instrument molt pràctic per introduir-se en el complicat món dels manuscrits de còmput eclesiàstic.

PERE J. QUETGLAS
IRCVN - Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Carolina DOMÉNECH BELDA, Sonia GUTIÉRREZ LLORET (eds.), *El sitio de las cosas. La Alta Edad Media en contexto*, Alicante, Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2020, 330 pp. ISBN 978-84-9717-707-8.

Les editores del volum, respectivament professora i catedràtica d'arqueologia a la Universitat d'Alacant, fa anys que lideren una àmplia recerca centrada principalment en l'àrea de *Tudmīr*, al sud-est de l'antiga Cartaginense, des d'on han aconseguit avenços molt destacables en el camp de l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana, especialment pel que fa al reconeixement arqueològic del procés d'islamització. Encara que avui costi de creure a la llum dels evidents progressos, les seves propostes van ser inicialment objecte de crítica des d'alguns sectors acadèmics poc avesats, a la pràctica, a la recerca arqueològica, unes controvèrsies superades àmpliament i que ara ens queden lluny, escombrades pel cabal de noves dades i per la solidesa de les reflexions que ens han anat arribant des d'Alacant, especialment, tot i que no només, per la via dels treballs desenvolupats al jaciment del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete).

El reconeixement detallat d'estratigrafies, l'estudi aprofundit de materials i la incorporació d'analítiques diverses, tot plegat aixoplugat per un marc teòric i conceptual ben estructurat, han constituït de sempre les bases de la proposta arqueològica alacantina per provar de superar els punts foscos, encara enormes, que ens planteja l'estudi de l'Alta Edat Mitjana. I és això el que es pretén amb aquest conjunt

de treballs, testimoni necessari d'una trobada científica que, amb idèntic títol, va tenir lloc el setembre de l'any 2018 com a colofó d'un projecte ministerial que havia tingut com a objectiu principal l'anàlisi arqueològica de les relacions entre la cultura material i els espais construïts en època medieval. Derivada dels projectes previs i de les trajectòries investigadores de l'equip, la preocupació pel context –o el “*sitio de las cosas*”– es troba al centre dels treballs que s'hi reuneixen, tot i que el concepte no sempre és entès o emprat de la mateixa manera pels diferents autors, que poden atorgar-li dimensions certament variades.

El marc geogràfic dels estudis és prou ampli, abastant tot l'arc mediterrani de la Península Ibèrica, amb una incursió justificada vers les costes provençals per tal d'estudiar els diversos derelictes de procedència andalusina localitzats en aquell sector. Exposats en el volum en un ordre aproximadament cronològic, els treballs es poden agrupar, de manera alternativa, en aquells –pocs– que podríem considerar de reflexió sobre aspectes metodològics o sobre elements concrets i d'altres que tenen com a marc referencial un jaciment concret de major o menor entitat, entre els quals podem separar aquells de natura urbana d'altres d'àmbit rural, ja siguin establiments productors o assentaments fortificats de natura diversa.

A banda del pròleg a càrrec de P. Cressier i de la corresponent presentació a mans de les editores, el volum s'inicia, per part d'A. Azkarate i de J. L. Solaun, amb un treball de reflexió sobre els processos formatius en arqueologia, en concret sobre les problemàtiques inherents, no sempre tingudes prou en compte, a la formació de sòls de circulació sobre terra, d'abocadors, d'anivellaments o d'enderrocs i a les conseqüències que se'n poden derivar a nivell interpretatiu. Per la seva banda, A. Vigil-Escalera presenta un treball centrat en tres elements que poden trobar-se fora del seu “lloc” o que poden, de fet, ser absents però intuïts; reflexiona, així, sobre la troballa de plaques de sivella de tipus liriforme en contextos domèstics o d'abocador –a diferència de les plaques del segle VI, localitzades habitualment en contextos funeraris–, sobre la presència o absència de moles de molí i sobre la detecció de mill en analítiques practicades sobre dispositius de molinaria o sobre restes osteològiques, una evidència contradictòria amb la seva escassa presència en el registre carpològic coetani.

Pel que fa als espais urbans, el cas de l'Alcúdia d'Elx (M. Tendero, A. M. Ronda, S. Gutiérrez, J. Sarabia-Bautista i V. Amorós) il·lustra clarament com de necessari és, en algunes seqüències pluriestratificades, l'estudi detallat del material ceràmic per tal de reconèixer i posar en valor les fases altmedievales, amb nivells on el grau de residualitat pot fregar la pràctica totalitat del conjunt. Aquest fenomen es detecta igualment a les excavacions del suburbi portuari de Tarragona (F. Rodríguez, M. Díaz, J. M. Macias, J. F. Roig i I. Teixell), un espai econòmicament ben actiu si més no fins entrat el segle VIII. Idèntica vitalitat portuària es detecta durant la fase bizantina de Cartagena, com ho demostra l'article de J. Vizcaino, J. M. Noguera i M. J. Madrid, en el que s'estudia a fons una fossa d'abocador del segle VII –una entre moltes–, amb una àmplia representació de materials africans i orientals. En un nou article sobre Recópolis, L. Olmo, M. Castro i P. Diarte elaboren un detallat examen d'un edifici complex –amb funcions domèstiques i productives– situat prop del carrer comercial que mena al conegut sector palatí de la ciutat, tot descrivint amb deteniment les estructures i els materials diversos. Pel que fa al destacat –i maltractat–

jaciment de la Vega Baja de Toledo, el suburbi on la monarquia visigoda desplegarà part del seu programa propagandístic, M. Castro presenta un estudi sobre el gran nombre de monedes aparegudes i la seva ubicació en la seqüència estratigràfica, amb conclusions significatives pel que fa al fenomen de la pervivència de tipus baiximperials en nivells altmedievals, en convivència sobretot amb els felusos primerencs durant bona part del segle VIII, mentre que la moneda d'or pròpiament visigoda tendeix a desaparèixer ràpidament després de la conquesta islàmica. Amb un aparell gràfic força clarificador, V. Amorós i Carolina Doménech exposen un panorama similar en parlar de les monedes localitzades al Tolmo de Minateda, l'antiga *Eio/Iyyuh* integrada en el territori de *Tudmīr*, on l'abundant numerari baiximperial, estudiat sempre tenint en compte el seu context estratigràfic, té un ús dilatadíssim, fins l'abandonament del lloc entrat el segle X, davant de l'ús curt dels *tremisses* visigots.

Dos altres articles tenen com a marc referencial els ravalers urbans de primera època islàmica. Ben conegut és el cas cordovès de *Šaqunda*, de gran interès a causa del seu abandonament precoç després de la revolta de l'any 818 i del qual se n'excavaren àmplies extensions a inicis del segle en curs; l'article de M. T. Casal –amb una recent tesi doctoral sobre el jaciment– se centra en concret en la descripció arqueològica d'un edifici complex que és identificat com un *funduq* associat a una eventual àrea de mercat o *sūq*. Pel que fa al cas de l'hàbitat suburbà d'època emiral de Jaén, excavat parcialment en el sector conegut com Marroquíes Bajos, el treball presentat per M. Navarro, I. Montilla i V. Salvatierra fa un esforç de detall per interpretar des d'una perspectiva social i àdhuc de gènere les restes d'una casa complexa amb pati central, on distingeixen espais amb funció productiva i domèstica. Menció especial mereix, encara pel que fa als espais urbans, el treball sobre l'extraordinari conjunt d'anells amb epígrafs àrabs localitzat en contextos funeraris cristians del segle VIII de la ciutat de Pamplona i en d'altres necròpolis de la zona (M. A. Martínez, M. P. de Miguel i S. Gutiérrez); l'enfocament contextual a diversos nivells –arqueològic, epigràfic, osteològic– aporta dades interessantíssimes sobre les actituds de les elits autòctones davant la presència dels conqueridors –amb cementiri propi i proper– i del nou estat.

Altres treballs tenen com a eix l'estudi de jaciments que podríem considerar fortificacions aparegudes en àmbit rural durant els primers temps de l'emirat, si bé cal distingir aquells que mostren espais d'hàbitat estable de dimensions considerables d'aquells que semblen correspondre a establiments d'estricta vocació militar. Entre aquests darrers sembla trobar-se el jaciment del Tossal de la Vila (Serra d'en Galceran, Plana Alta), situat en un cim destacat a pràcticament 1000 metres d'alçada sobre la confluència de les valls per on passaven les vies que connectaven el triangle urbà format per València, Tortosa i Saragossa. L'equip investigador (J. Negre, M. Pérez-Polo, F. Falomir, G. Aguilera, P. Medina i M. Blasco) identifica i presenta amb detall un assentament de caràcter militar, dotat d'una gran barrera defensiva de pedra seca a la que s'adossen senzills habitatges –que en alguns casos creixeran fins convertir-se en edificis de planta complexa– i d'una mesquita molt primerenca; més enllà del minuciós examen del jaciment, el treball mereix ser destacat per aportar, per fi, dades rellevants d'excavació a la problemàtica dels assentaments en alçada i dels recintes “enigmàtics” –com els considerava A. Bazzana– d'aquesta àrea septentrional del País Valencià. Per contra, el jaciment de Las Paleras, per sobre del castell d'Alhama de Múrcia, presenta

una evident complexitat, amb una alcassaba que presideix una àrea de poblat amb una certa estructura urbana, on abunden els elements vinculats a la producció agrícola i que s'abandonaria vers mitjans del segle X, tal i com queda explicat amb detall en l'article de J. Baños. Amb concomitàncies amb l'anterior, l'establiment emiral, de vida molt curta, del Cerro de las Fuentes (Archivel, Múrcia) –incendiat i abandonat en el marc de la *fitna* prèvia a la instauració del califat cordovès– aprofita una fortificació prèvia d'època republicana, a l'interior de la qual s'hi han pogut estudiar diversos espais artesanals i d'habitatge (A. J. Murcia, F. Brotóns i A. J. Medina). Sense estructures de fortificació aparents malgrat la seva ubicació relativament elevada, és de gran interès també el jaciment del Cabezo Pardo (Albatera/San Isidro, Baix Segura) per acostar-nos a la materialitat dels primers temps de l'emirat; proposada la seva identificació amb la *qarya Tall al-Ḥaffāb* que al-'Udrī menciona per a mitjans del segle VIII, es tracta d'un establiment segregat sobre diferents tossals contigus on s'han pogut excavar diverses edificacions i estructures –habitatges i magatzems, però també alguns enterraments de ritus cristià– corresponents als segles VIII-IX, exhaustivament descrites en l'article de M. T. Ximénez de Embún.

Tanca el volum, *last but not least*, un treball sobre els diversos derelictes de procedència andalusina localitzats davant les costes de la Provença, amb un examen detingut dels seus carregaments que incorpora els resultats de tot un seguit d'anàliti-ques arqueomètriques que permeten la identificació dels productes transportats, entre els que cal destacar el vi. Amb una cronologia a cavall dels segles IX i X, aquests testimonis haurien de permetre revifar, a l'ombra de Pirenne, el debat sobre la vitalitat de les xarxes comercials mediterrànies en època altmedieval, mentre que, per altra banda, seria bo demanar-se si tota la càrrega era estibada a la costa de *Tudmīr* o si, potser, algun dels productes, com ara el vi, podia haver pujat a les naus des d'escales, no necessàriament andalusines, situades entre aquell territori i l'enclavament islàmic de *Fraxinetum/ Faraḥšinīt*, en l'entorn de l'actual Saint-Tropez.

Per concloure, cal convenir en que, tot responant a la crida de les editores i amb més o menys intensitat, tots els treballs s'esforcen en descriure i interpretar els diversos contextos arqueològics presentats, entesos com conjunts materials interrelacionats on cal tenir sempre en compte tant les “coses” com el “lloc” on es troben. Més enllà d'això, és indiscutible la qualitat i la novetat general dels treballs i l'interès dels jaciments, tot i que es troben a faltar més referències que exemplifiquin el nivell dels assentaments rurals productors. Si hi haguéssim de trobar alguna altra mancança, lamentàriem, en primer lloc, l'absència en el recull d'alguns casos rellevants presentats a la trobada de 2018, com són *Baelo Claudia*, el Bovalar de Seròs, els Casals del Mas de Sabater de Morella o el jaciment de Guarrazar, que suposem que no es pot atribuir a les editores. Igual com es va fer al final d'aquella trobada a mans de P. Cressier i S. Panzram, no hauria estat tampoc sobrer en aquest llibre un apartat final de conclusions amb una síntesi de la problemàtica general –la reflexió sobre el(s) context(os)–, tot i que és cert que les editores i el seu equip hi han dedicat altres publicacions i, de ben segur, no deixaran d'insistir-hi.

JORDI GIBERT REBULL

Grup de recerca OCORDE - Universitat Autònoma de Barcelona